

HÜSEYİNZADE ALİ BEY¹

- I -

Yusuf AKÇURA

Hazırlayan: Sabahattin ÇAĞIN

1875 senesi sonbaharında, uzun aksakallı muhterem bir ihtiyar ile on bir on iki yaşlarında nahif (zayıf) vücutlu bir çocuk Kafkasya vali-yi umumisi (genel valisi) büyük knaz (prens) Mihail Nikolayeviç'in muhteşem yazı masası önünde bulunuyordu. Koltuğuna yaslanmış Rus şehzadenin arkasında, nazarının (bakışının) nüfuz ve şiddeti derhal göze çarpan Çerkez elbiseli bir miralay ayakta duruyordu. İran-kârî (İran'a mahsus) yeşil sarıği, deve tüyünden kolsuz abasıyla ihtiram-kâr (saygılı) bir vaz' (durum) alan ihtiyarın ricalarını, miralay vali-yi umumiye aynen tercüme etmedi: “Şeyh Ahmed Salyanî, bu yetim çocuğun Tiflis jimnaz klasiklerinden birine meccanen (ücretsiz olarak) yerleştirilmesini istirham ediyor” dedi. Şeyh Ahmed Salyanî, Şark terbiyesine tab'an hafidiyçün (torunu için) mektep intihabını da (seçimini de) cânişin (vekil) şehzadenin iradesine bırakmıştı. Tercüman Mirza Fethali Ahundov,² şeyhin ricasını aynen tercüme etse, çocuğun bir asker mektebine kaydettirilebileceğinden korkuyordu. Garp hayat ve terbiyesinin temin ettiği cüz' i serbestlik, Kafkas Şeyhülislâmının torununu bir Rus zabiti olmaktan kurtarmıştı.

Mihail Nikolayeviç'in iradesiyle “Tiflis Mülkî İdadisi”ne kayıt ve kabul olunan küçük çocuk, sonradan bütün Türklere hayli büyük hizmetler ifa edecek olan Hüseyinzâde Ali Bey'dir.

* * *

Ali Bey, 1864 senesi Şubat'ın 24. günü Bakû vilayeti dâhilinde Salyan kasabasında doğmuştur. Babası Hüseyinzâde Molla Hüseyin, Tiflis Müslüman mektebinde muallimlik ediyordu. Validesi Kafkasya Şeyhülislamı Hüseyinzâde Şeyh Ahmed Salyanî'nin kızı Hatice Hanım'dır.

¹ Yusuf Akçura'nın bu makalesi üç tefrika olarak *Türk Yurdu* dergisinde çıkmıştır: I. Tefrika; 2 Nisan 1331 / 14 Nisan 1915, 8. cilt, Sayı: 81, s. 2550-2556; II. Tefrika 23 Nisan 1331, Sayı: 82, s. 2566-2570; III. tefrika 7 Mayıs 1331, Sayı: 83, s. 2581-2585. Makale, önemi sebebiyle oradan aynen alınarak parantez içindeki bazı açıklamalarla *Kardaş Edebiyatlar* dergisinde (Temmuz-Eylül 1992, Sayı: 23, s. 32-44)'de yayımlanmıştır.

² Fethali Ahundov'un kısa bir tercüme-i hâli *Türk Yurdu*'nun 1. yılının 5. sayısında intişar etmiştir. (Y. A.)

Ali Bey, Tiflis Müslüman mektebinde üç-dört senelik pek iptidaî bir tahsili müteakip, Rus jimnazına dahil olmuş ve orada on yıl kadar bulunarak, ulum-ı riyaziye (matematik bilimleri) ile Rus, Yunan, Latin, Fransız ve Alman lisan ve edebiyatını ve bir miktar da tarih ve coğrafya tahsil eylemiştir. Jimnazdan şehadetname (diploma) aldıktan sonra, Petersburg Darülfünunu (üniversitesi) Ulum-ı Tabiiye (tabiat bilimleri) Şubesi'ne girmiş ve 1899 senesi, Darülfünun'dan icazet (diploma) almaya muvaffak olmuştur.

Ali Bey, daha Kafkasya'da iken, Darülfünun'u bitirdikten sonra, İstanbul'a gitmeyi kuruyordu. Petersburg'da bazı Osmanlılarla, ez-cümle Rusça tahsili için gönderilmiş merhum Ahmed Sedad Bey'le tanışıp görüşmesi, bu emelinin kuvvetlenmesini mucip olmuş (gerekirtmiş); icazetnameyi alınır almaz Rusya'yı terk edip Türkiye'ye gelmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye (Askerî Tıp Okuluna) kayıt ve kabul olunmuştur.

Ali Bey'in İstanbul'a gelmesi esbabını (sebeplerini), dostlarından Doktor Abdullah Cevdet Bey şöyle anlatıyor: “O diyordu ki: Ben Türküm, ben Müslümanım; Türkiye bir Türk ve Müslüman hükûmetidir. Bu haysiyetlerle (özelliklerle) Türkiye her diğer vatandan ziyade vatanımdır. Bu vatandaşları, bu vatani iyi, pekiyi tanımalıyım.”³

* * *

Ali Bey, daha küçük iken büyük babası Şeyhülislam Efendi ile aile dostu Mirza Fethali'nin feyizli tesirleri altında bulunmuştur. Şeyh Ahmed Salyanî, İran ve Kafkas Müslümanları arasında hâlâ enmüzecele (örnekleri) büsbütün kaybolmayan ciddî, müdekkik (tetkik eden) ve mütefekkir (düşünen) din âlimlerinden idi. Kafkasya'nın idarî ve medenî merkezinde yaşamak, onu Garp efkâr ve ulumuyla da (fikirleri ve ilimleriyle de) az çok temasa getirmişti. Kafkasya Şeyhülislamı'nın ufk-ı rü'yeti (görüş ufkü) hayli geniş, efkâr ve hayata nazarı epey mülayim (yumuşak) ve müsaade-kârdı (hoşgörülüydü). İhtiyar şeyhin musahebesinden çok zevk aldığı pek sevgili bir dostu, kat'i bir hür-endiş (hür düşünceli), katı bir Volterî olan Mirza Fethali Ahundov idi... İki medeniyeti temsil eden Şeyh ile Mirza'nın ekseriya din ve felsefe üzerine cereyan eden musahabe (sohbet) ve münazaraları (tartışmaları), bitip tükenmek bilmezdi. Ali, daha küçük iken iyice anlayamadığı bu münazaraları dinlemekten haz duyardı. Fakat büyük validesi, Mirza'nın mukaddesattan laubaliyane bahsetmesine çok kızardı; günlerde(n) bir gün Mirza'nın cezasını (layık olduğu cezasını) vermek ve evden uğursuz ayağını kesmek için, kapı arkasına bir sopa bile hazırlamıştı... Her nedense sopa kullanılmadı, Mirza ile Şeyhin

³ “İhya-yı Lâyemut: Hakîm-i Edib Ali Bey Hüseyinzâde”, İctihad, İkinci Sene, numara: 5.

münazaraları devam etti ve Ali Bey'in bu münazaralardan, malumatının tezayüdü (artması) nispetinde artan istifadesi de bereket versin, kesilmedi.

O zamanın Kafkas Mekatib-i İbtidaiyesi'nde (ilkokulunda) Türkçe okutulmazdı. Ulema-yı İslam (İslam âlimleri) Türkçe kitaplara tenezzül etmiyorlar, Türkçenin yazılmaya değer bir lisan olduğuna inanmıyorlardı. Fakat umum ulemanın seviyesinden hayli yüksek duran Şeyh Ahmed, Karabağ Türk şairlerinin eserlerini lezzetle okuyor ve hatta Vakıf'ın Türkçe şiirlerinden, eş'ar-ı Farsiye'den (Farsça şiirlerden) ziyade zevk aldığını söylemek cüretkârlığında bile bulunuyordu. Garp talim ve terbiyesi görmüş Mirza Fethali ise, ana lisanının da hürriyet-i fikriye (fikir hürriyeti) derecesinde şiddetli bir taraftarı idi; Mirza Fethali, tiyatrolarını hep Kafkas Türkçesiyle yazmıştır.

Medeniyet lisanı ancak Arapça ve Acemce sayılan bir muhitten yetişmiş ve sonra Rus muhit-i irfanına atılmış Ali Bey'in jimnazdan itibaren, Türkçe'ye, Türkiye'ye Türklüğe merbutiyet duymaya başlamasında, bu iki büyük Kafkaslınm tesiri şüphesizdir. -. m\o.

Ali Bey, Petersburg'a geldiği zaman, payitahtın âli mekteplerinde (yüksek okullarında) Litva'dan, Kafkasya'dan, Kazakistan'dan gelmiş birkaç Müslüman talebe vardı; bunlar ara sıra birleşirler, konuşurlar, dinî ve ırkî vahdetin verdiği muhabbetle birbirlerine yakın bulunurlardı.

Ali Bey, bir taraftan ulum-ı tabiiye ve riyaziye (tabiat ve matematik ilimleri) derslerini muntazaman takip etliği hâlde diğer taraftan elsine-i Şarkiye (Doğu dilleri) şubesinin bazı derslerine, hususiyle Şark ve İslam lisan ve tarihinden bâhis (bahseden) derslere devam ederdi. Muallim Jokovski'nin *Ömer Hayyam*'a dair dersini baştan sonuna kadar dinlemiştir. Ali Bey, Rus Darülfünun talebesi içinde daima pek canlı ve pek hareketli olan fikir cereyanlarından dışta kalmazdı; o cereyanlara karıştı. Lakin o, fitraten sakin ve mülayimdi, kâfi ve şedit (şiddetli) akidelerden (inançlardan) ziyade geniş ve mutedil (ılımlı) efkâra mütemayildi (taraftardı). Siyasetin kaba ve hoyrat kavgalarına, hun-rîz (kan dökücü) komplolarına, asabı sarsan heyecanlarına o şiir ve felsefenin, mütalaa ve musahabenin sükûn ve asayişini tercih ederdi. İhtilalcilerin dairelerine yürümez, şiddetli münazaralara iştirak etmezdi, hikemiyat (felsefi düşünceler) ve edebiyat tedkik eden, konuşan mehafilde (meclislerde) bulunurdu. Jimnazda ders olarak okutulan kudema (eskiler) ve müteahhirînin (son zamanlarda yetişenlerin) büyük şairlerini, Petersburg'da iken de mütalaa ve tetkikte devam etti: *Homer*'i, *Aristo*'yu, *Virgile*'i, *Tasid*'i, *Dante*'yi, *Shakespeare*'i, *Goethe*'yi, *Şiller*'i *Byron*'u okudu. Lakin medeniyet-i Garpiyenin (Batı

medeniyetinin) bütün bu dâhi şairleri içinden Ali Bey'in ruhuna en yakın ve munis gelen *Goethe* olmuştur. Daha jimnazda iken *Goethe*'yi tebcilen (yücelterek) Rusça bir manzume yazmaya kalkışmıştı: *Goethe*'yi tanıdığından beri, *Faust*, Ali Bey'in İncilidir; *Goethe*'nin şiirlerini ağzından, *Faust* kitabını elinden düşürmez. *Goethe*'nin sükûn ve itidali, müsaade ve müsafekârlığı (hoşgörüsü), asla sarsılmayan asudegi-yi ruhu (ruh huzuru), muhitine karşı biraz lakaytlığı, onun fitrî ihtiyaç ve âmaline (emellerine) tevafuk etmiş (uygun gelmiş) ve Ali Bey, *Goethe*'yi kendisine meşk-i hayat ittihaz eylemiştir (kendisine örnek olarak kabul etmiştir).

* * *

Ali Bey'in İstanbul Tıbbiye-i Askeriyesi'ne duhulü, oraya, ceyyid (hoş) ve rayihadar (güzel kokulu) bir Avrupa heva-yı medenîsinin (medeniyet havasının) esmesi gibi oldu. Tıbbiye-i Askeriye, Osmanlı mekatib-i aliyesinin (yüksek okullarının) en yükseklerinden olmakla beraber, Avrupa âli mekteplerine nispeten irfan-ı umumî cihetiyle aşağı ve iptidâî idi. Talebesinin çoğu Anadolu ve Rumeli'nin uzak ve karanlık vilayetlerinden toplanmış bu mektepte, Ali Bey bir fecr-i şimalî (kuzey ışığı) gibi parladı. Bir Avrupa cimnaz klasiğinde talim ve terbiye görmüş olması Avrupa merakiz-i medeniyesinden (medeniyet merkezlerinden) biri olan Petersburg'da Darülfünun talebeliği etmiş bulunması, Ali Beyi malumat-ı umumiyeye (genel bilgiler bakımından) arkadaşlarından çok yüksek tutuluyordu. El sine-i kadime (eski diller) ile edebiyatına aşına olduktan maada (başka), Alman, Rus ve İngiliz ediplerini hayli mütalaa etmiş (okumuş) ve Şark edebiyatına müsteşrikler nokta-i nazarından (bakış açısından) vukuf peyda eylemiş bulunuyordu; üstesine ressamdı; keman çalıyordu. Arkadaşlarının hemen hepsi devr-i kadim üdebasının (eski devir ediplerinin) isim ve resimlerini ancak *Küçük Larousse*'dan biliyorlardı; Rus efkâr ve edebiyatına kat'iyen bîgâne (yabancı) idiler; çoğunun Garp efkâr ve edebiyatına vukufu da ancak Fransız gramer ve lektörlerinde (okuma parçalarında) hecelenen parçalara münhasır kalmış idi. Ali Bey, İstanbul Mekteb-i Tıbbiyesi'ne Garp efkârını, Garp edebiyatını, Garp irfan ve medeniyetini, hasılı Garbı tanıtmakta profesörlerden çok hizmet etti. Arkadaşlarından Doktor Abdullah Cevdet Bey, Ali Bey'in Mekteb-i Tıbbiye'deki tesirlerini şöyle nakleder: “Ali Bey sakit, mütefekkir hâliyle, esrarengiz vaz'-ı uzlet-perverânesiyle (inzivayı seven haliyle) üzerimize bir ...²⁴ tesiri icra ederdi. Evet o bir

⁴ Makalede (.....) şeklinde gösterilen bölüm metinde aynen vardır. Buradaki kelimenin “peygamber” olduğunu, ancak o devirde çevrenin tepkisinden çekinildiği için bu şekilde boş bırakıldığını düşünüyoruz. (S. Ç.)

resulü'-hak idi." Ali Bey ulum sahasında da arkadaşlarına yeni ufuklar açıp gösterdi. O gelinceye kadar Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin *Chimie Atomique*'den haberi yoktu. Ali Bey, Mendelyev sistemini öğretti. Ali Bey Şark ulum ve edebiyatından da başka türlü bahsediyordu; mesela sırf Şark usulüyle ezberletilen yahut nahiv ve belagat tetkikiyle uğraşılan *Rübaiyyat-ı Ömer Hayyam*'ı Almanlardan ve *Jukovfski*'den öğrendiği usul ile teşrih ve izah ediyordu ki arkadaşları parmaklarını ısırıyorlardı. Abdullah Cevdet Bey'in, daha talebe iken neşrettiği *Ramazân Bahçesi* unvanlı bir mecmuada, Ali Bey'in, Ömer Hayyam'a dair müsteşriklerden toplanma malumatı intişar etti (yayımlandı). A(yın). H. İmzasını taşıyan bu makale, Ali Bey'in ilk matbu eseridir. Abdullah Cevdet Bey, kendisi ise bir Nat-i Şerif-i Nebevi yazmıştı!

Ali Bey, hayat ve e'f'alinde (işlerinde) Avrupaî olduktan maada (başka) hayli de orijinal idi. Derin, yeni, güzel, nükteli sözler söylüyordu. Ara sıra Osmanlıca şiirler yazıyordu. Nesirlerinde felsefe ve edebiyatı, kudema ve müteahhirîni, ulum ve fünunu, Şark ve Garbı birbirine pek tatlı mecz edebiliyordu (karıştırabiliyordu). Ali Bey'in ilmi, fazlı, iktidarı, garabeti gitgide Mekteb-i Tıbbiye'de bir menkabe [Légende] hâline geçti: Menkabevî Ali Bey, dünyanın bütün lisanlarını, ulum ve fününun her nevini edebiyat ve sanayi-i nefisenin (güzel sanatların) her şubesini tamamen ihata etmiş ve tatbika muvaffak olmuş bir fevku'l-beşerdi (üstün insandı)...

* * *

Ali Bey, 1895 senesi ikmal-i tahsil (tahsilini tamamlama) ile tabip diploması ve yüzbaşı rütbesi almış, Haydarpaşa Hastane-i Askeriyesi'ne (Haydarpaşa Askeri Hastanesi'ne) memur edilmiştir. Hastanede emraz-ı cildiye ve efrenkiye (deri ve frengi hastalıkları) koğuşlarında tabib-i mütehasşıs muavini sıfatıyla ifa-yı vazifeye (vazife yapmaya) başladı.

Doktor Ali Bey bir taraftan hizmet-i resmîyesiyle (resmî hizmetiyle) meşgul olurken, diğer taraftan çok istidat ve muhabbeti olan muharrirliği de bırakmıyordu: Daha mektepte iken nazmen tercümeyle başladığı Faust'tan birkaç parçası, *Goethe*'nin sene-i devriyesi (yıldönümü) münasebetiyle ve *Salyanî* imzasıyla *Malumat* risalesinde (mecmuasında) basılıp çıktı. *Henry Haine*'den yine manzum olarak mütercem bir *Nağme* onu takip etti.

Osmanlı-Yunan Harbi esnasında (1897), doktor yüzbaşı Ali Bey Teselya'ya gönderilmiştir. Harbi müteakip İstanbul'a dönerek yine Haydarpaşa Hastahanesi'nde hizmet

etmiş ve 1900 senesi müsabaka imtihanını kazanıp Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye emraz-ı cildiye ve efrenkiye muallim profesör muavinliğine tayin olmuştur.

Devr-i sabık, Goetheî (Goetheci) Ali Bey'i de İstanbul'da rahat bırakmamış, onun veliahd-ı saltanata mensubiyeti garip şüphesine düşmüştür: Zavallı Ali Bey, büyük ümitle geldiği İstanbul'u, Darülfünun Tıp Şubesi muallim muavinliğini terk edip eski vatani olan Kafkasya'ya dönmek mecburiyetinde kalmıştır.

Ali Bey'in İstanbul'da kalmamasından, Osmanlı Türklüğünün ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ne kaybettiğini bilemezsek de Kafkasya'ya gelmesiyle Kafkas Türkleri ve umum Türklük çok kazanmıştır. Hüseyinzâde, Türklüğe en nâfi (faydalı) ve en müsmir (verimli) hizmetlerini hiç şüphe yok ki Kafkasya'da iken ifa etti.⁵

- II -

Hüseyinzâde'nin Kafkasya'ya avdeti (dönüşü) iyi bir zamana rast gelmişti: O döndükten birkaç ay sonra Rus-Japon muharebesi iptida etti (başladı) ve muharebe ile beraber Rusya'da bunca zamanlardır tazyik oluna oluna patlamaya yaklaşmış olan efkâr-ı hürriyet-perverâne de (hürriyet-perver fikirler de) gittikçe kuvvet ve şiddeti artmak üzere ittisaa (genişlemeye) başlamıştı. Hareket-i ihtilaliyenin vüs'at (genişliği) ve kudreti tezayüd ettikçe (arttıkça) Rus hükûmeti ahaliye karşı bir derece müsaade-kâr (hoşgörülü) davranmak mecburiyetini duyuyordu, evveleri Rusya'da sakin Türk matbuatı pek şedid bir sansür altında bulundurulup terakkisine bin türlü mevani (engeller) ika olunurken, 1904 senesinden itibaren bu şiddet biraz yumuşatılmıştı. 20 sene önce nasılsa intişarına müsaade olunmuş *Tercüman*'dan gayri (başka) Türkçe hiçbir ceridenin tesisine ruhsat (izin) verilmezken, 1904'te birkaç Türkçe gazetenin imtiyazı alınabilmiştir. Bunların arasında yevmî (günlük) gazete yoktu. Rusya'da ilk yevmî Türkçe gazete olan *Hayat*'ı *Hacı Zeynelabidin Takıyev*, *Ali Bey Hüseyinzâde*, *Ahmed Bey Ağayev* ve *Ali Merdan Bey Topçubaşev* 1905 senesi haziranında müştereken tesis ettiler. Ali Bey iki sene kadar *Hayat*'ın müdür ve başmuharrirliğinde bulunarak bazı eserler neşretti ki bunların içinde "*Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?*" unvanlı Türklerin ırk ve lisanlarına ait tetkikatı ile Ebu Turab Ahund'a cevaben yazılan "*Bize Hangi İlimler Lazımdır*" makalesi ve muharririn pedagogiyaya mütealllık (yönelik) efkârını gösteren "*Yazımız, Dilimiz, Birinci Élimiz*" (yılımız!) tenkidatı en mühimleridir. Ali Bey bize hangi ilimlerin lazım olduğunu anlatırken, Ebu Turab Ahund'un ulum-ı hazıra aleyhindeki efkârını kat'iyetle cerh etmiş

⁵ Birinci tefrikanın sonu.

(çürütmüş) ve bu makalesinde vatandaşlarının yaşayabilmesi ve terakki etmesi için bir esas olarak **Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak** lüzumunu iddia ve ispat eylemiştir. Hüseyinzâde, bu esasını bilahare *Füyuzat* risalesinde de müdafaa edecektir. *Füyuzat*'ın 23 numaralı nüshasında (26 Eylül 1907) çıkan “*İntikad ediyoruz, İntikad olunuruz*” serlevhalı (başlıklı) makalesinde şu satırlar vardır: “Füyuzat'ın tuttuğu yol Türklük, Müslümanlık ve Avrupalılıktır; Türk hissiyatı ile mütehassis (duygulanmış), İslam dini ile mütedeyyin (dine bağlanmış) ve Avrupa medeniyet-i hazırasıyla (çağdaş Avrupa medeniyetiyle) mütemeddin (medenileşmiş) olmaktır.” “*Bize hangi ilimler lazımdır?*” makalesi *Hayat*'tan alınıp, başına merhum Ebu Turab'ın makalesi de ilave olunarak, sonradan bir risale hâlinde neşrolundu.

Hüseyinzâde'nin bir kıraat kitabını tenkid suretiyle yazdığı “*Yazımız, Dilimiz, Birinci İlimiz*” silsile-i makalatı (makaleler serisi) birçok mukabele ve müdafaalar davet ederek, bir müddet Kafkas hayat-ı fikriyesine (fikir hayatına) gıda teşkil etmiş ve İsmail Bey⁶ merhumun tabiriyle “Kafkas Ziyalılan” mehafilin münazara ve mükâlemelerinde (konuşmalarında) muttasıl (aralıksız) *Yazımız, Dilimiz, Birinci İlimiz*: nakaratı tekrar etmiş durmuştur.

Hüseyinzâde Ali Bey Kafkasya'ya döndükten *Hayat* intişar edinceye kadar da muharrirliğini büsbütün bırakmamıştı. Bakû Müslümanlarının naşir-i efkârı olan Kaspi gazetesine ara sıra Rusça makaleler yazdığı gibi Mısır'da çıkan Türk gazetesinde iki-üç mektup ile birkaç şiir göndermiştir. Bu mektuplardan birisi Türkçülük nokta-i nazarından şayan-ı dikkattir; çünkü Ali Bey'in Türkçülüğe müteallık ilk matbu makalesidir.

Bu mektup Türk gazetesinin 56'ncı numarasında (24 Teşrin-i Sani (Kasım) 1904), Mektub-ı Mahsus serlevhası altında intişar etmiştir. Ali Bey'in, A(yın). Turanî imzasıyla Türk'te çıkan bu mektubu, bir tenkidnâmedir: “*Muhterem gazetenizin bilmiyorum hangi nüshalarının bir-iki bendinde Türklüğün neden ibaret olduğuna tamamıyla vukuf gösterilememiş ve Tatarlara, ale'l-husus (özellikle) umum Türklüğün medar-ı iftihar bulunan (iftiharına vesile olan) Cengizler, Timurlar gibi harb dahilerinle dair hakaret-âmez (hakaretle karışık) bazı sözler derc edilmişti (yazılmıştı). Bu da Osmanlı Türklerini müdafaa niyetinden ileri gelerek kaş yapayım derken göz çıkarmak kabilinden bir şey olmuş oluyordu: Bu gün ulema-yı etrak-şinasan (Türkleri bilen âlimler) hatta Rus müsteşrikîninin (oryantalistlerinin) çoğu Çin'in beri cihetlerinde Tatar namıyla bir kavim*

⁶ İsmail Gaspıralı kastediliyor. (S. Ç.)

tanımıyorlar: Türk var, Moğol var, fakat Tatar yoktur. Kırımîlilar, Kazanlılar, Orenburglular ve saire hep Türk oğlu Türktürler. Kendilerine ne kavimden oldukları Türkçe sual olursa Türküz diye cevap verirler. Bunlara akvam-ı saire (diğer kavimler) tarafından büyük bir yanlışlık olarak Tatar denmiştir.”

Bu tarif ve izahtan sonra makalede bir açık var; Türk idaresi makaleden birkaç cümleyi çıkarmış olsa gerektir. Açıktan sonra makale şöyle devam ediyor:

“Suret-i mahsusada (özel surette) şu üç meslekten [Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük S. Ç.] hiçbirini terviç edemeyeceğinizi (yüceltemeyeceğinizi) yegâne maksadınız Osmanlı Türklerini ikaz ve şeh-rah-ı terakki ve temeddüine (ilerlemenin ve medenileşmenin büyük yoluna) sevk etmek olduğunu bildiriyorsunuz ki umum Türkler için tarik-i selamet (selamet yolu) de budur. Müslümanlar ve bilhassa Türkler, her nerede olursa olsun, ister Osmanlı'da, ister Türkistan'da, ister Baykal Gölü'nün etrafında, ya Karakurum civarında olsun yekdiğerini tanıyacak, sevecek, Sünnîlik, Şiilik ve daha bilmem nelik namlarıyla taassub-ı mezhebîyi (mezhep taassubunu) azaltıp Kur'an-ı Kerim'i anlatmağa gayret edecek, üss-i din Kur'an (Kur'anın dinin temeli) olduğunu bilecek olursa elvermez mi?.. Çünkü gerek dince esasen gerek kavmiyetçe birdirler, müttehiddirler (birleşiktirler). Sun'i olarak ayrıca "Pan-Türkizm", "Pan-İslamizm " namlarıyla meslek icadına ne lüzum vardır? Asıl mesele ne suretle çalışmak, neye çalışmak ve ne öğrenmektir. Bir millet için her şeyden akdem (önce) arzu edilecek şey kuvvettir. Zamanımızda milletlerin selametine, saadetine yegâne vasita budur. Bir milletin kesb-i kuvvet etmesi (kuvvet kazanması) nüfusun kesretine (çokluğuna), efradın (ferdlerin) sıhhat ve afiyetine ve an'asır-ı mütecanisesi (aynı cinsten unsurları) arasında irtibat-ı maneviyenin (manevî alakanın) tezayüdüne vabestedir. Tekessür-i nüfus (nüfusun artması) sıhhat-i cismaniye ve ruhaniye (beden ve ruh sağlığı), irtibat-ı manevî servetsiz, muhabbetsiz (sevgisiz), hüsn-i ahlaksız (ahlak güzelliğinden yoksun) olamaz! Binaenaleyh (bundan dolayı) evvel emirde cahil olmamağa çare aramalıdır. Servet kazanmanın yollarını öğrenmelidir, fesad-ı ahlakın (ahlak bozukluğunun) önü alınmalıdır ve ale'l-husus muhabbet-i mukabelenin (karşılıklı sevginin) tezayüdüne çalışmalıdır.”

Anlaşıyor ki Ali Bey Hüseyinzâde, Türk ceridesinin (gazetesinin) 24'ncü numarasından 34'üncü numarasına kadar devam eden *Üç Tarz-ı Siyaset* münakaşasına iştirak ediyor; "Pan-Türkizm", Pan-İslamizm'e dair mütalaaları hoş bulmuyor: “Sun'i olarak ayrıca "Pan-Türkizm", "Pan-İslamizm" namlarıyla meslek icadına ne lüzum vardır?” diyor; kuvvet, tekessür-i nüfus, sıhhat-i cismaniye ve ruhaniye lüzumunu tayin-i mesleğe (mesleğin belirlenmesine) takdim etmiş gibi görünüyorsa da makalenin

nihayetlerine doğru tıpkı başında olduğu gibi icadına lüzum görmediği mesleklerden Pan-Türkizme kendisinin de yabancı olmadığını, hatta taraftar bulunduğunu anlatıyor:⁷

"Ancak şunu güzelce anlamalıdır ki bu milletin ya (veya) ümmetin terakki-i maddî ve manevîsi (maddî ve manevî gelişmesi) müteakibidir (karşı karşıyadır); yani teavün (yardımlaşma) esasına müsteniddir (dayanır): Etrakın (Türklerin) bir kısmında vukua gelen terakki öbür kısmına akseder, tesir eder. Mesela lisan-ı Osmanî'nin (Osmanlıca'nın) tekâmülü Kırımlıların, Kazanlıların ya Şirvanlıların dahi dilini ıslaha hizmet eder; Türkistan-ı Çinî bir Fransa kadar, la-akall (en azından) bir, Flemenk, bir Belçika, kadar müterakki (gelişmiş) bir memleket olsaydı, bunun Osmanlı Türklerine de bir faidesi olmayacak mıydı?.. Âlem-i İslam, ya memalik-i Etrak (Türk memleketleri) gayr-i münbit (verimsiz) bir çöl, bir beyaban (kır) hâlini aldığı takdirde emin olunuz ki Osmanlı medeniyeti dahi ne kadar çalışılsa yine bu beyabanın ortasında bir vahadan başka bir şey olamaz!.. Bir memleketin bağlarına filoksera ârız olmuş (gelmiş) iken orta yerde bir iki bağın şu illetten tamamıyla masun kalabilmesi (korunabilmesi) çok müşküldür. İslam, Türk, her tarafta terakki etse, kuvvet bulsa memalik-i Osmaniye'de o âlemin içinde bir vaha değil, belki bir behişt-ender behişt (cennet içinde cennet) olur. Binaenaleyh mesele ittihad (birleşme) yahut tevhid (tek olma) meselesi değil, mesele yekdiğerimizi tanımak, sevmek, duymak temeddünde yekdiğerimize muavenet (yardım) etmek meselesidir. Kafkas Türklerinin Moliere'i bulunan müzhike-nüvis-i şehîr (meşhur komedi yazar) Mirza Fethali Ahundov'a adının başında Mirza var yahud ahirinde "ov" var diye Acem, Acemleşmiş, yahut Ruslaşmış nazarıyla bakıp tanımamak, takdir etmemek Türk olduğunu, Türkçe yazdığını Türklere ne hizmetlerde bulunduğunu bilmemek... Muallim Feyzi gibi fâzıl ve kâmil bir Türk'ü, bir Azerbaycan Türkünü, İran'da tevellüd etmiş (doğmuş) olduğu için, ya İranlıları sevdiği için Acem talkib etmek (lakabını vermek)... Diğer taraftan da İran'ın Kaanilerine varıncaya kadar mektep şakirdanına (öğrencilerine) şiirlerini ezberletmek, fakat Mirza Şir Ali Nevaî'den iki satır olsun, düz (doğru) okuyabilmemek... İşte tayib olunacak (ayıplanacak) haller!..⁸

Ali Bey, teselsül-i fikrîsi (fikir dizisi) bazı noktalarında müphemce kalan bu mektubunun en nihayetinde Vambery'den bahsederek, "*Alim-i müşarünileyhin mektubunu okurken yadıma vaktiyle "Türklüğe dair" yazmış olduğum kıt'alar geldi. Bunları*

⁷ Burada Yusuf Akçura'nın meseleyi zorladığı kanaatindeyiz. Türk'ten alınan bu satırlarda Hüseyinzâde Ali Beyin Türklük ve İslamlığı birlikte düşündüğü açık olarak görülmektedir. (S. Ç.).

⁸ Türk Demeği mecmuasının ilk sayısında -ki Ali Bey'in bu makalesinden sonra intişar etmiştir- münderiç "*Türklüğü Bilmeli ve Bilişmeliyiz*" unvanlı makalede bu fikrin izlerini bulmak kabildir.

mektubuma ilave ederek zat-ı alinize gönderiyorum. İstanbul'da tab ve neşri mümkün olmamıştı. Kusurlarına bakmayıp gazetenize dercini layık görürseniz, bendenizi minnettar edersiniz” diyor. Fakat “Türklüğe dair” yazılmış kıt'alar Türk'te münderiç değildir; mektubun altında yine A(yın). Turanî imzalı Türklükle hemen hiçbir alakası olmayan *Terane-i Seher, Hakikatin Büyüğü* gibi manzumeler münderiçtir. Ali Bey'in kendi ifadesine göre, Bakû'dan *Türk'e* gönderilen “Türklüğe dair” kıt'alar daha Mekteb-i Tıbbiye'de iken ibda (icad) olunmuştur. Bugün Ali Bey o kıt'aların hepsini hatırlamıyor, yanında kalan parçalan şunlardan ibarettir:

**Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan:
Ecdadımızın müştereken menşei Turan
Bir dindeyiz biz, hepimiz hak-perestân
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kur'an?
Cengizleri titretti şu afakı serâser
Timurları hükmetti şehinşahlara yekser,
Fatihlerine geçti bütün kişver-i Kayser,**

Türk heyet-i tahririyesi (yazı heyeti), Hüseyinzâde'nin tenkid-nâmesine *Türk*'ün 59 numaralı nüshasında (8 Kânun-ı Evvel [Aralık] 1904) cevap verdi. A(yın). *Turanîye Cevap* ser-levhalı bu makalede “Tatar” namında bir kavmin elbette mevcut olduğunu, çünkü Namık Kemal'in *Emir Nevruz* eser-i tarihîsi (tarih eseri) ile *Cezmi*'si bu hususta epeyce malumat verdiğini yazıyordu!.. “Cengiz ve Timurlara gelince” pek malum olan sathî ve şedid mütalaat uzayıp gidiyordu.

Ali Bey, işte *Türk*'ün bu cevabına cevap olmak üzere, yukarıda zikrettiğimiz *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir?* emeğini (travail) kurmuş ve bir kısmını yazıp *Hayat*'ta neşrelemiştir.⁹

- III -

Hüseyinzade, *Hayat*'ta çalışırken *Abd-ı Gilaf ve Muhafaza* unvanlı tehekküm (alay) ve mizah ile dolu hoş bir hikâye de telif etmiştir. Ali Bey incitmeyen, insanlara acımak hissiyle memzuc (karıştırılmış), yumuşak bir tehekkümü pek sever ve bu muhabbetini

⁹ İkinci tefrikanın sonu.

yazılarında muvaffakiyetle gösterir; Ali Bey mizahını sade-dillikle karıştırır; rıfk (tatlılık) ve mülayimini hiciv ve istihzaya pek müsaade etmez.

Hayat kapandıktan sonra Bakû'nun meşhur milyoneri *Hacı Zeynelabidin Takıyev*, *Füyuzat* unvanlı “Edebî, fennî, siyasî, içtimaî, musavver (resimli) Türkçe bir mecmua-i İslamiye'nin imtiyazını aldı. Müdür ve başmuharriri Ali Bey Hüseyinzade oldu. Mecmuanın intişarı 1906 Teşrin-i Sanisinden 1907 nihayetine kadar bir seneden fazla devam etti. Ali Bey Hüseyinzâde'nin siyasî ve felsefî fikirlerini anlamak, üslub-ı tahririni (yazı üslubunu) tedkik etmek için, zannımızca en kıymetdar vesika, *Füyuzat* koleksiyonudur. Ali Bey, *Füyuzat* ile tarihi, bilhassa bediiyyat, din ve kavmiyetler tarihini tamim etmek (yaymak), karilerini (okuyucularını) ilahiyat, edebiyat, mehasin, ahlak, milliyet ve siyaset mesailiyle (meseleleriyle) az-çok aşına kılmak istiyordu. Nadiren müspet fenlerden, mesela kimyadan da bahsediyordu. Ali Bey'in *Füyüzat*'ta mükemmel bir şekil alan üslubu, yumuşak, tatlı ve şendir. Muhtelif mevzuları hiç beklenmedik, fakat ahenkli bir surette birbirine meceder (karıştırır). “İcmal” diye yazdığı başmakalelerde Budda-Sakyamuni ile irtica-kâr Rus mebusu Pruşkeyeviç'in yanyana, oturduklarını, Goethe ile müçtehid Ağa Tabatayî hazretlerinin omuz öpüşüklerini görürsünüz. Şimdi size İran şahlarından sayılan Feridun ile Dahhak'ın Hind mabudları olan Seriton ile Ajidahaka'dan, birkaç bin sene evvel nasıl tenasüh ettiklerini (ruhların beden değiştirdiğini) anlatırken birden bire İzovelski ile Prens Bulov'un bir kaç gün evvel ki mükaleme-i diplomatikalarını (diplomatik konuşmalarını) teşrihe geçer ve siz böyle lemhatül-basarda (göz açıp kapayıncaya kadar) bir çok asırları atlayıverdiğinizden haberdar bile olamazsınız; Ali Beyin tatlı tatlı akan cümleleri o kadar sizi sürükler, götürür. Ali Bey bazen Dekadanlardan bahsederek, önünüze *Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar* unvanını verdiği cidden nefis levhasını (tablosunu) serer: Karşınıza Verlainerler, Mallarmeler; biraz ötede Rönesans'ı, Rafaelleri, Kureciyevleri, Migel Angelleri ile görürsünüz... Kendinizi edebiyat ve mehasinin asude (sakin) ve füsun-kâr (büyüleyici) âleminde zannederken, bir de bakarsınız ki kırmızı karanlıklar, Rusya'nın kanlı ihtilalleri, onun içinde ışıldayan yeşil ışıklar da Rusya'da sakin Müslümanların hayat emareleridir... Yine bu güzel makaleden anlarsınız ki bugün İstanbul'da hakk-ı medine kazanan Darülbeydi ıstılahının (teriminin) hakk-ı übüvveti (babalık hakkı) de Ali Bey Hüseyinzade'nindir.

Ali Bey'in *Füyuzat* makalelerinde her şeyden evvel göze çarpan onun nura, terakkiye, hürriyete, medeniyete, sanata, sulha, beşeriyetin sakin, mutedil (ılımlı), güzel ve ahenkdar hayatına aşk ve meclubiyetidir (tutkunluğudur). O bazen mübarezedden

(kavgadan) mücadeleden de bahseder, kılınç sallamak, hiddet püskürmek ister; fakat bütün bu hiddet ve şiddetleri calidir (yapmacıklı); mübariz ve cenk-cu (savaş isteyen) görünmek istedi mi falso verir.

Füyuzat mecmua-yi İslamiyesinin başmuharriri elbette *Müslümandır*; lakin onun İslamî anlayışı, zannetmeyiz ki Goethe'nin nasraniyeti (Hristiyanlığı) anlayışından çok farklı olsun: O her şeyde olduğu gibi, itidal, müsaade (yardım) müsafaa (yardım), serbestî (hürriyet), mülayimet ve merhamet taraftarıdır. Onun ruhen edyan-ı saireye (diğer dinlere) gösterdiği hürmet İslam'a olan muhabbet ve merbutiyetinden (bağlılığından) pek de aşağı kalmaz. Sakyamuni'nin, Zerdüş'tün asarına (eserlerine) çok hürmet-kârdır. İseviyetten bahsederken şöyle yazar:

“İseviyetin ilk ihtida (başta) intişar ettiği (yayıldığı) memleketlerin birinde, yani Yunanistan'da gezerken köylü, fakir bir Hristiyanın hanesinde resim yerine Müslüman kaidesinde duvara asılı bir levha gördüm; o levhada açık mavi renkli bir atlas üzerine zerin (parlak/sarı) bir hat ile Yunanî'l-ibare (Yunanca) olarak bu sözler yazılı idi: “iman, ümid, muhabbet, işte üç kuvvet ki İsa onunla naci-i kuvvettir (kuvvete kavuşandır).” Zannımca üç kelimenin üçünü de daha şümüllü (kapsamlı) olan bir muhabbet kelimesiyle ifade etmek mümkün olduğu gibi muhabbet kelimesini de Kelimetullah ile yani İsa namıyla ifade etmek olur (mümkündür): Muhabbet, yani İsa, İsa yani muhabbet!... Bu o kuvvettir ki ona yedi asır sonra hatemü'l-enbiya ve'l murselin (resullerin ve nebilerin sonuncusu) taze bir ruhaniyet, taze bir revnak, taze bir nuraniyet, ila yevmü'l-kıyama (kıyamet gününe kadar) sönmeyecek bir revnak (parlaklık) ve nuraniyet verdi...” (Füyuzat, nr. 6, s. 82).

Türkçe *Füyuzat* mecmuasının başmuharriri bittabiî *Türktür ve Türkçüdür*; yalnız Türk ve Türkçü değil, Osmanlıdır: Bütün Türkler arasında Osmanlı Türkçesinin intişarını (yayılmasını), bütün Türklerin lisan-ı edebisi (edebî lisanı) Osmanlı Türkçesi olmasını ister. Osmanlı devletini, Osmanlı Türklüğünü, müstakbel Türklüğün nüvesi (çekirdeği) telakki eder.

Bütün Türkler'in edebî lisanı olacak Osmanlıca'nın biraz sadeleşmesini ister, fakat çok tasfiye taraftarı değildir Osmanlıca'nın abidat-ı muhalledesini (şaheserlerini) Tefvik Fikretlerin, Halid Ziyaların asarında görür. Kendisi de yeni edebiyat-ı cedide dilinde yazmaya çalışır; lakin şivesi tamamen İstanbul şivesi değildir; üslubuna Azerî lehçesi, Farisî ve Rus edebiyatı icra-yı tesir etmiştir. Özendiği zaman Farsî ve Garbî kelimeleri, su-i istimal (yanlış kullanma) denilecek kadar çok istimal eder (kullanır). Fikir itibarıyla en

çok Türkçü olan *Midhat Paşa* ser-levhalı makalesi, üslup cihetiyle belki en az Türkçü sayılabilir:

“*Türk'de Türklük'de (imlasını aynen muhafaza ediyoruz Y. A.) Türk kavminin fitratında (yaratılışında) bir eser-i deha, bir istidad-ı fevkalâde (üstün bir kabiliyet) vardır; meydan müsait, mekân ve zaman muvafık (uygun) oldukça o istidad, ilim ve hüner âleminde etrafa bedialar saçar, harikalar yağdırır. O deha cihangirlik asmanında (semasında) yıldırımlar gibi berk (sağlam) urur; Timurleng gibi ateşpareler nisar eder (saçar), o ateş-i zeka ilim ve fen çimenlerinde şükufelere (çiçeklere), meyvelere, tahavvül eder (dönüşür), Uluğ Bey gibi nahl-i muallalar (yücelmiş ağaç) yetiştirir, o şevk-i mualla hikmet ve felsefe bahrinde (denizinde) mevc-zen-i amak (derinliklerin dalgası) olur, sahil-i beşeriyete (insanlığın sahiline) Farabî gibi dürdaneler (inci taneleri) atar, o ebr-i tuluat evc-i bala-yı manaya (mananın yüksek dalgasına) doğru suud edip (yükselip) orada Molla-yı Rumî, Alishir Nevai, Fuzulî, Kemal, Hamid şeklinde tecessüm eyler, meydan-ı sahneye ebr-i nisan (nisan bulutu) gibi dürer-bar (inci taneleri yağdıran) ve güher-riz (cevher döken) olur. İlh. .ilh.”*

Ali Bey, siyasetçe hürriyet ve meşrutiyet taraftarıdır. Bütün asarında mevzu Türkiye'ye taalluk ettikçe *Midhat Paşa Kanun-ı Esasisini*, Genç Türk siyasî programını, kat'iyet ve fikr-i takib ile müdafaa ettiği görülür.

Ali Beyin, *Füyuzat* 'taki mücahedatında en ziyade nazar-ı dikkati celb eden (çeken) bir cihet (yön) de Kafkasya Türklerini, birkaç asırdan beri, bilhassa vesait-i mezhebiye (mezhepler vasıtasıyla) ile cezbe (çekmeye) çalışan *İraniyet* (İranizm'e) ve ona nispetle az bir zamandan, henüz elli-altmış seneden beri icra-yı tesire (etki etmeye) başlayan, fakat daha çok vesait ve kuvvaya (kuvvetlere) malik (sahip) olan *Ruslaştırma* (Rusifikasyon'a) karşı Türklüğü, Türklüğün safvet ve hiddetini müdafaaya himmet ve gayret etmesidir. Ali Bey, Kafkas Türklüğünün müdafaasında kuvva-yı ihtiyatiye (ihtiyat kuvvetleri) ve nükat-ı istinad (dayanma noktaları) olmak üzere, mezhep tefrikasından (ayrılığından) yüksek duran vahdet-i İslamiye (İslâm Birliği) ile devlet-i Osmaniye'yi buluyordu. Buna binaen (dayanarak) *Füyuzat* Şiî ve Şünnî ihtilafının kalkmasına, Osmanlı medeniyetinin tanınmasına, sevilmesine çok çalışmıştır; ve Hüseyinzâde Ali Bey'in, İstanbul'dan Kafkas'a döndükten sonra Türklük faydasına ettiği en büyük hizmet de, ihtimal ki budur.

Füyuzat, kapandıktan sonra Ali Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey'in riyaset-i tahririyesi (yazı kurulu başkanlığı) altında çıkan *İrşad* (1908), *Terakki* (1908) ve *Hakikat* (1909)

gazetelerinde çalıştı. *Siyaset-i Füruset* adlı büyük eseri bu gazetelerin tefrika sütununda basılmıştır. Ali Bey'in tekrar İstanbul'a gelmesiyle bu mühim eser, na-tamam kalmıştır (tamamlanamamıştır). Fıkr-i esasîsi (temel fikri) Dante'nin *Mudhike-i İlahiye*'sinden (İlahi Komedi'sinden) mülhem (ilham alan) *Siyaset-i Füruset*, İran'ın hayalî ve fantastik bir tarihidir; bunda Ebul-beşerin (insanoğlunun) zuhurundan (ortaya çıkışından) beri gelip geçen İran kısıraları (hükümdarları), şahları, hanları, ebu's-selatin (sultanlar babası) Keyumers'in huzurunda bir geçit resmi yaparlar. Bu günün birkaç âdemi de o geçit resmini seyrederek. Hükümdarlar dünyada iken yaptıkları hasenat (hayırlı işler) veya seniyyata (yüce işlere) göre, behiştî (cennete has) bir saadet veya cehenemî bir azab içinde mürur ederler (geçip giderler) ve ara sıra Keyumersle, hatta bugünün âdemleriyle konuşurlar... *Siyaset-i Füruset*'de Hüseyinzâde'nin dinî, ahlakî, siyasî, millî efkârı, tecessüm ve teşahhus etmiştir.

Ali Bey Kafkasya'da iken gazetecilikten, muharrirlikten başka terbiye-i etfal (çocukların terbiyesi) ile de meşgul olmuş, bir kaç sene *Saadet Mektebi*'nin ders nazırlığında bulunmuştur.

* * *

1910 senesi, Ali Bey Türkiye'ye geldi; ve tekrar müsabaka imtihanına girip kazanarak, Darülfünun-ı Osmanî'nin Tıp Şubesi'nde (Fakültesinde) Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Seririyat şefi (Cilt ve Frengi Hastalıkları Klinik şefi) oldu. Bir müddet sonra Meclis-i Sıhhiye azalığına tayin olundu. Üçüncü kongrede İttihad ve Terakki Cemiyeti meclis-i umumisine (genel meclisine) intihab edildi (seçildi). *Türk Yurdu*'nun müessislerinden biridir. *Türk Ocağı*'nın aksakalları arasına seçildi. Fakat bütün bu şeflikler, azalıklar, müessislikler, aksakallıklar, Ali Bey'in muharrirliğini sekteye uğrattı. İstanbul'a geldi geleli, reçeteden başka, galiba hiç bir şey yazmadı. Vakıa (gerçi) dostları musahabelerinden (sohbetlerinden), talebesi derslerinden müstefit (istifade etmiş) ise de, Türklerin ekseriyeti tatlı ve faydalı yazılarından mahrumdurlar. Bu cihetle Hüseyinzâde'nin Kafkasya'dan ayrılmasını, Türklük bilançosunun kâr ve zarar hanelerinden hangisine kaydetmek lâzım geldiğine karar vermekte tereddüt olunabilir. Bizi bu tereddütten kurtarmak ise bizzat Hüseyinzâde Ali Bey'in elindedir...

İstanbul, 29 Mart 1915